

CENTRUM BADANIA OPINII SPOŁECZNEJ

SEKRETARIAT
OŚRODEK INFORMACJI

629 - 35 - 69, 628 - 37 - 04
693 - 46 - 92, 625 - 76 - 23

UL. ŻURAWIA 4A, SKR. PT.24
00 - 503 W A R S Z A W A
TELEFAX 629 - 40 - 89

INTERNET

<http://www.cbos.pl>

E-mail: sekretariat@cbos.pl

BS/89/2008

JAK SIĘ ŻYJE ROLNIKOM?

KOMUNIKAT Z BADAŃ

WARSZAWA, CZERWIEC 2008

PRZEDRUK I ROZPOWSZECHNIANIE MATERIAŁÓW CBOS W CAŁOŚCI LUB W CZĘŚCI ORAZ WYKORZYSTANIE DANYCH EMPIRYCZNYCH
JEST DOZWOLONE WYŁĄCZNIE Z PODANIEM ŹRÓDŁA

Znak jakości przyznany CBOS przez Organizację Firm Badania Opinii i Rynku
12 października 2007 roku

Rządowy projekt reformowania KRUS czy propozycje zmian Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej po raz kolejny wprowadziły rolników do debaty publicznej. To dobry moment na prezentację tych wyników badania *Warunki życiowe społeczeństwa polskiego: problemy i strategię*¹, które dotyczą rolników. Zbiorowość rolników (badanych deklarujących posiadanie użytków rolnych o powierzchni powyżej 1 ha) liczyła 4653 osoby.

Podstawowe pytanie badawcze, na które szukają odpowiedzi eksperci oceniający efektywność unijnej polityki rolnej w Polsce, dotyczy przebiegu i tempa zmian w strukturze agrarnej, procesu odchodzenia mieszkańców wsi od rolnictwa, zmian w poziomie dochodów rolniczych oraz stanu nastrojów społecznych. W latach poprzedzających integrację naszego kraju z UE rolnicy byli grupą społeczno-zawodową najbardziej sceptyczną wobec tego procesu, a zarazem deklarującą najniższy poziom optymizmu i zadowolenia z własnej sytuacji życiowej.

Co zmieniło się w sytuacji i nastrojach polskich rolników w czwartym roku po akcesji?

◆ Po pierwsze, nie potwierdziły się obawy tych, którzy w płatnościach bezpośrednich do hektara widzieli zagrożenia dla modernizacji rolnictwa przewidując stabilizację i trwanie w gospodarstwach rolnych większości mieszkańców wsi. Proces zmian po 2004 roku wyraźnie przyspieszył, przykładowo – aż o 20 punktów procentowych spadła na polskiej wsi liczba właścicieli użytków rolnych, a liczba rolników (identyfikujących się z zawodem) zmniejszyła się o 6 punktów procentowych.

◆ Po drugie, struktura agrarna, zawsze bardzo opornie podlegająca zmianom, nieznacznie się poprawiła. I chociaż gospodarstwa o powierzchni do 5 ha są podobnie liczne jak przed rokiem 2004, to nastąpił przepływ ziemi z gospodarstw 5–10-hektarowych do grupy gospodarstw największych.

¹ Badanie „Warunki życiowe społeczeństwa polskiego: problemy i strategię” realizowano od września do listopada 2007 roku na reprezentatywnej próbie losowo-adresowej dorosłych mieszkańców Polski (N=38 866).

◆ Po trzecie, wyraźnie poprawił się poziom dochodów w gospodarstwach domowych rolników. Przestali być najbiedniejszą (obok bezrobotnych) grupą społeczno-zawodową na wsi. Ponieważ zmianie tej towarzyszy także poprawa dochodów innych mieszkańców wsi, rolnicy nadal zajmują w strukturze dochodów niską pozycję, wyprzedzając emerytów, rencistów oraz – to nowość – robotników niewykwalifikowanych. Dodajmy, że od 2002 roku znacznie wzrosła liczba respondentów, którzy uchylają się od podania wysokości swoich dochodów. Zjawisko to dotyczy nie tylko rolników, ale także innych mieszkańców wsi, np. właścicieli małych firm.

◆ Najważniejsza zmiana zaszła w nastrojach i poziomie zadowolenia rolników. Obecnie są one wyraźnie lepsze niż przed integracją, mimo że nadal znacznie wyższy poziom zadowolenia deklarują inne grupy społeczno-zawodowe mieszkające na wsi.

ZMIANY W STRUKTURZE SPOŁECZNO-ZAWODOWEJ POLSKIEJ WSI

Najbardziej widoczną zmianą na polskiej wsi jest znaczne zmniejszenie się nie tylko liczby rolników, ale także mieszkańców wsi posiadających ziemię. Badania zrealizowane przez CBOS w latach 1999 i 2002² (na znacznie mniejszej niż w 2007 roku próbie rolników) pozwalają na porównanie sytuacji sprzed i po akcesji. W świetle tych badań polska wieś przestaje być miejscem, w którym większość jej mieszkańców posiada ziemię (tabela 1).

Tabela 1. Zmiany w strukturze społecznej wsi – posiadanie użytków rolnych

Czy Pan(i) lub członkowie rodziny, z którą tworzy Pan(i) gospodarstwo domowe, posiadacie użytki rolne?	Wskazania mieszkańców wsi (według terminów badań)		
	1999	2002	2007
	w procentach		
Tak, 1 ha powierzchni lub więcej	53,0	52,0	31,4
Tak, poniżej 1 ha powierzchni	10,0	14,0	8,4
Nie	37,0	34,0	60,2
Ogółem liczebność próby wiejskiej	707	743	12 797

Dane: ISP/CBOS 1999, ISP/CBOS 2002, CBOS 2007

Co więcej, nie wszyscy deklarujący posiadanie ziemi to osoby rzeczywiście pracujące w gospodarstwie rolnym. Stale, systematycznie lub co najmniej często pracuje bądź pomaga

² Wyniki badań CBOS z 1999 roku opublikowano w książce *Chłop, rolnik, farmer? Przystąpienie Polski do UE – nadzieje i obawy polskiej wsi*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2000; wyniki z 2002 roku w: Kolarska-Bobińska L. (red.), *Mieszkańcy wsi o integracji europejskiej: opinie, wiedza, poinformowanie*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2002.

w posiadanych przez rodzinę gospodarstwie rolnym 66% właściciele ziemi, rzadko – 9%, natomiast pozostali (25%) pracują bądź pomagają tylko w wyjątkowych przypadkach lub w ogóle tego nie robią. Dzisiaj posiadanie użytków rolnych nie oznacza, że ich właściciel uważa się za rolnika. Wieś przestaje być miejscem, w którym rolnicy stanowią najliczniejszą grupę społeczno-zawodową. I chociaż zmiany są powolne, to kierunek wyraźny (tabela 2). Spada liczba osób identyfikujących się z rolnictwem, a zwiększa się na wsi grupa specjalistów, kadry kierowniczej, pracowników administracji. Warto może przypomnieć, że przed integracją statystyki (szczególnie te medialne) mówiły, że w skali kraju ponad 20% osób w wieku produkcyjnym związanych jest z rolnictwem. W czwartym roku po akcesji z zawodem rolnika identyfikowało się już tylko 13% mieszkańców wsi.

Tabela 2. Zmiany w strukturze społecznej wsi

Do której z wymienionych grup zaliczył(a)by się Pan(i) ze względu na swoją obecną sytuację?	Wskazania mieszkańców wsi (według terminów badań)		
	1999	2002	2007
	w procentach		
Rolnicy i pomagający im członkowie rodzin	19,0	19,0	13,0
Kadra kierownicza, specjaliści, zawody twórcze, kierownicy, oficerowie, pracownicy administracyjno-biurowi, specjaliści niższego szczebla	8,0	9,5	11,0
Renciści i emeryci	32,0	28,5	27,0
Bezrobotni	9,0	11,0	9,0
Ogółem liczebność badanych mieszkańców wsi	707	743	14 452

Dane: ISP/CBOS 1999, ISP/CBOS 2002, CBOS 2007

Kolejna, niewielka zmiana dotyczy struktury agrarnej. Polskie rolnictwo ulega polaryzacji na gospodarstwa małe, których prowadzenie łączone bywa z pracą poza rolnictwem, i największe, które są wyłącznym lub głównym źródłem utrzymania rodziny rolnika. Gospodarstwa rolne do 5 ha wydają się stosunkowo trwałym segmentem polskiego rolnictwa (tabela 3). Rośnie jednak liczba gospodarstw największych, liczących 11 ha i więcej użytków rolnych, a maleje liczba gospodarstw mających od 6 ha do 10 ha.

Tabela 3. Struktura agrarna – stabilizacja i zmiany

Powierzchnia gospodarstwa rolnego	Wskazania mieszkańców wsi (według terminów badań)		
	1999	2002	2007
	w procentach		
Do 2 ha	34,0	35,0	33,0
3-5 ha	28,0	28,0	28,0
6-10 ha	23,0	19,0	18,0
11 ha i więcej	15,0	18,0	20,0
Liczebność badanej próby	437	424	5774

Dane: ISP/CBOS 1999, ISP/CBOS 2002, CBOS 2007

Dodajmy, że średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego w Polsce wzrosła z 7,41 ha w 2002 roku (za: Powszechny Spis Rolny, GUS) do 9,57 ha w 2006 roku i 9,91 ha w roku 2007 (za Agencją Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa).

Na polskiej wsi ziemia jest w posiadaniu różnych grup społeczno-zawodowych, które nie identyfikują się z zawodem rolnika. Właściciele użytków rolnych pracują zarówno w gospodarstwie, jak i poza nim. Co drugi (49%) deklaruje, że pracuje wyłącznie w swoim gospodarstwie, natomiast 15% pracuje także w państwowej lub samorządowej instytucji, dalsze 10% w spółce państwowo-prywatnej, a kolejne 26% w prywatnym zakładzie pracy poza rolnictwem. Fakt, że połowa rolników pracuje także poza rolnictwem, dowodzi z jednej strony, że rolnictwo jest dla licznych mieszkańców wsi sposobem na pozyskanie dodatkowych dochodów, z drugiej zaś – że rolnicy aktywnie szukają i znajdują dodatkowe, pozarolnicze źródła utrzymania. Ziemię posiada co trzeci mieszkaniec wsi³, ale nie oznacza to, że wszyscy oni (tabela 4) uważają się za rolników.

Tabela 4. Użytki rolne powyżej 1 ha i ich właściciele

Do której z wymienionych grup zaliczył(a)by się Pan(i) ze względu na swoją obecną sytuację?	Czy Pan(i) lub członkowie rodziny, z którą tworzy Pan(i) gospodarstwo domowe, posiadacie użytki rolne?			Liczebność
	Tak, 1 ha i więcej	Tak, poniżej 1 ha	Nie	
	w procentach			
Średnia dla mieszkańców wsi	31,4	8,4	60,2	12 783
Rolnicy indywidualni i pomagający im członkowie rodzin	96,0	3,0	1,0	1 454
Uczniowie i studenci	40,0	7,0	53,0	504
Nauczyciele	34,0	8,0	58,0	220
Robotnicy zatrudnieni w rolnictwie, leśnictwie, rybacy	31,0	8,0	61,0	98
Właściciele prywatnych firm, sklepów, agenci	30,0	10,0	60,0	336
Dyrektorzy, prezesi, kadra kierownicza	29,0	5,0	66,0	100
Robotnicy niewykwalifikowani	27,0	9,0	64,0	624
Robotnicy wykwalifikowani i brygadziści poza rolnictwem	24,0	10,0	67,0	1 043
Pracownicy fizyczno-umysłowi	24,0	8,0	68,0	905
Renciści	24,0	12,0	64,0	1 265
Pielęgniarki, położne	23,0	10,0	67,0	111
Mistrzowie, technicy	22,0	9,0	69,0	108
Pracownicy administracyjno-biurowi, kierownicy	21,0	7,0	72,0	612
Emeryci	20,0	8,0	72,0	3 276
Zawody twórcze, naukowcy, specjaliści	18,0	10,0	72,0	160

Dane: CBOS 2007

³ Chodzi tu o gospodarstwa rolne o powierzchni co najmniej 1 ha.

Jak widać, gospodarstwo rolne powyżej 1 ha ma dzisiaj na wsi co trzeci nauczyciel, co trzeci właściciel prywatnej firmy, prezes, dyrektor i członek kadry kierowniczej. Zarówno w rolnictwie, jak i poza nim pracuje co czwarty robotnik, pielęgniarka i co piąty emeryt. Mamy więc na wsi do czynienia zarówno z „dorabianiem” do rolnictwa, jak i uzupełnianiem dochodów uzyskiwanych z pracy umysłowej i fizycznej dochodami z gospodarstwa rolnego. Polskie rolnictwo jest w trakcie przekształceń uzależnionych nie tylko od polityki rolnej, ale także od kondycji polskiej gospodarki. Z jednej strony wyłania się coraz bardziej widoczny, konkurencyjny dla Unii sektor nowoczesnego, efektywnego rolnictwa, z drugiej – nadal przechowujemy w rolnictwie polską biedę i ukryte bezrobocie. Widać również, że dla wielu mieszkańców wsi pracujących poza rolnictwem gospodarstwa są źródłem dodatkowych dochodów.

DOCHODY ROLNICZE PO AKCESJI – STOPNIOWE ZMIANY BEZ REWOLUCJI

Podobnie jak dochody ogółu Polaków, rosną także dochody rolników, chociaż wzrost tych drugich w zdecydowanie największym stopniu wynika z włączenia polskiego rolnictwa w obszar oddziaływania unijnej polityki rolnej. Różnica między wskazaniem w roku 2002 i 2007 (tabela 5) jest wyraźna. Zdecydowanie spadła (z 42% do 10%) liczba gospodarstw rolnych, w których miesięczny dochód netto na rodzinę nie przekracza 1500 złotych, prawie trzykrotnie wzrosła zaś (z 10% do 28%) liczba gospodarstw domowych rolników, w których ten dochód przekracza 2251 zł.

Tabela 5. Zmiany w poziomie dochodów gospodarstw domowych rolników

Miesięczny dochód netto na rodzinę	2002	2007
	w procentach	
Do 750 zł	14,0	2,0
751 – 1500 zł	28,0	8,0
1501 – 2250 zł	11,0	11,0
2251 – 3000 zł*	10,0	11,0
3001 zł i więcej		17,0
Braki danych	37,0	51,0

* Dla 2002 roku 2251 zł i więcej
Dane: ISP/CBOS 2002, CBOS 2007

W latach 2002–2007 wzrosła także (o 14 punktów procentowych) grupa rolników uchylających się od podania wysokości swoich dochodów, co sprawia, że trudno uznać otrzymane rezultaty za w pełni wiarygodne. To „ukrywanie dochodów” dotyczy także innych

mieszkańców wsi, np. aż 60% właścicieli małych firm postępuje podobnie. Związki między poziomem dochodów a wielkością gospodarstwa są wyraźne, lecz niejednoznaczne (tabela 6). Największe gospodarstwa (powyżej 11 ha) są źródłem najwyższych dochodów, zarazem z tych gospodarstw wywodzi się 53% respondentów mających problem z podaniem ich wysokości. Jednak również 49% właścicieli najmniejszych gospodarstw nie chce podać wysokości swojego dochodu, co przypomina starą prawdę, że jest on w rolnictwie kategorią trudną do zmierzenia.

Tabela 6. Dochody gospodarstw domowych a obszar posiadanego gospodarstwa rolnego

Obszar uprawianego gospodarstwa	Miesięczny dochód netto na rodzinę					
	Do 750 zł	751–1500 zł	1501–2250 zł	2251–3000 zł	3001 zł i więcej	Braki danych
	w procentach					
1–2 hektary	2,0	9,0	13,0	11,0	16,0	49,0
3–5 hektarów	3,0	10,0	12,0	12,0	16,0	46,0
5–10 hektarów	1,0	8,0	10,0	12,0	16,0	52,0
11 hektarów i więcej	0,5	6,0	7,5	9,0	25,0	53,0
Ogółem	2,0	9,0	11,0	11,0	18,0	50,0

Dane: CBOS 2007

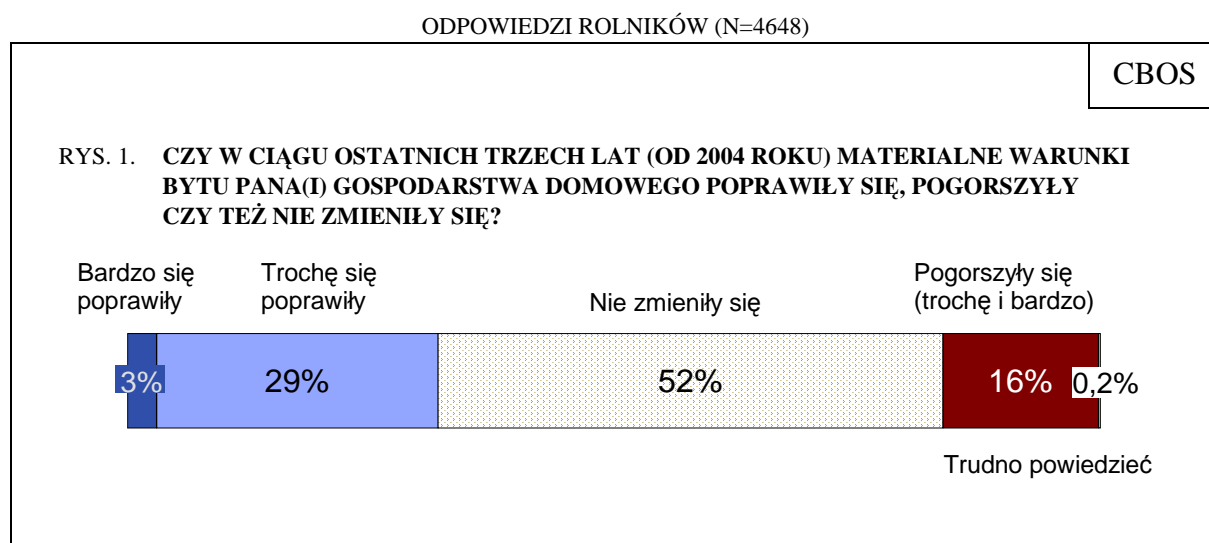
Oczywiście najniższe dochody są najczęstsze w gospodarstwach rolnych do 5 ha użytków rolnych. Należy jednak pamiętać, że właścicielami tych gospodarstw często są osoby pracujące poza rolnictwem i dlatego w tej grupie zdarzają się także stosunkowo często (16%) dochody powyżej 3000 zł. Pamiętajmy, że gospodarstwo rolne stanowi dla jednej trzeciej mieszkańców wsi nie tylko wyłączne lub główne źródło dochodów, lecz także dodatkowe.

Pytania CBOS zmierzały różnymi sposobami do znalezienia odpowiedzi na pytanie o rzeczywisty poziom dochodów rolniczych. Przykładowo, pytano respondentów o to, czy w ciągu ostatnich dwunastu miesięcy zdarzało się, by w ich gospodarstwie domowym nie starczyło pieniędzy na zakup żywności. Twierdząco odpowiedziało 14% ogółu rolników, ale w województwie podkarpackim – 18% rolników, a w zachodniopomorskim – prawie 17%. Najrzadziej w takiej sytuacji bywali rolnicy w województwach wielkopolskim (7%) i opolskim (7%).

Nieco biedniejsi niż rolnicy okazali się właściciele ziemi określający się jako bezrobotni (26%) oraz renciści (19%) i emeryci (15%), którym także zdarzało się nie mieć pieniędzy na jedzenie. Takie deklaracje wyraźnie rzadziej (7%–9%) składali robotnicy posiadający ziemię. Można więc uznać, że poprawa sytuacji dochodowej rolników nie

oznacza, że większość przedstawicieli tej grupy awansowała w strukturze dochodów na pozycje wyższe niż dawniej.

Wprawdzie ponad połowa rolników (52%) ocenia, że w ostatnich trzech latach materialne warunki bytu ich gospodarstw domowych nie zmieniły się, jednak dwukrotnie więcej deklaruje, że się one poprawiły (32%), niż twierdzi, że uległy pogorszeniu (16%). I to jest wyraźny sygnał zmian w nastrojach polskich rolników. Przed akcesją, w 2002 roku na pytanie, czy za 4–5 lat będzie się Panu(i) żyło lepiej czy gorzej niż obecnie, aż 43% rolników wskazało odpowiedź – gorzej.

Dane: CBOS 2007

Interesujące jest, że o poprawie częściej mówią ci rolnicy, którzy łączą pracę w gospodarstwie z pracą poza rolnictwem. Jeśli jest to praca specjalisty, przedstawiciela kadry kierowniczej czy nauczyciela, to poprawę deklaruje ponad 50% respondentów. Lepiej oceniają poprawę własnej sytuacji materialnej także ci, którzy oprócz gospodarstwa pracują w administracji i biurach (41%), są pracownikami fizyczno-umysłowymi (38%) lub robotnikami wykwalifikowanymi (48%) oraz właścicielami firm (38%). Rzadziej niż „niedorabiający” rolnicy o poprawie sytuacji materialnej mówią jedynie pielęgniarce, robotnicy niewykwalifikowani, emeryci, renciści i bezrobotni, którzy dodatkowo mają ziemię.

Można więc powiedzieć, że sytuacja materialna poprawiła się przede wszystkim w tych rolniczych rodzinach, których głównym źródłem utrzymania nie jest rolnictwo. Rodziny „czysto” rolnicze są w podobnej sytuacji jak rolnicy czerpiący dodatkowe dochody z rent, emerytur lub pracy niewymagającej kwalifikacji. Tym samym sygnalizowana poprawa

ekonomicznej sytuacji rolników, którzy utrzymują się głównie lub wyłącznie z rolnictwa, jest dość skromna na tle właścicieli ziemi „dorabiających” w innych zawodach wymagających np. wysokich kwalifikacji.

SYTUACJA GOSPODARSTW ROLNYCH I STRATEGIE DZIAŁANIA ICH WŁAŚCICIELI

Jak to więc jest z polskimi rolnikami – czy sytuacja w ich gospodarstwach rolnych się poprawiła i ilu gospodarstw dotyczy ta zmiana na lepsze?

Tabela 7. Gospodarstwa rolne w ocenie ich właścicieli

Jak, ogólnie rzecz biorąc, ocenia Pan(i) stan swojego gospodarstwa rolnego ?	Wskazania według terminów badań		
	1999	2002	2007
	w procentach		
Bardzo dobry	0,0	1,0	3,0
Raczej dobry	11,0	17,0	26,0
Taki sobie	52,0	57,0	56,0
Raczej zły	23,0	18,0	11,0
Zdecydowanie zły	13,0	6,0	3,0
Trudno powiedzieć	0,7	0,5	1,0
Liczebność próby	433	424	4616

Dane: ISP/CBOS 1999, ISP/CBOS 2002, CBOS 2007

Porównanie ubiegłorocznych odpowiedzi na pytanie o kondycję własnego gospodarstwa rolnego (tabela 7) z uzyskanymi w latach 1999 i 2002 wyraźnie pokazuje zarówno kierunek, jak i rosnące tempo zmian. Pozytywna samoocena dotyczy obecnie niemal jednej trzeciej gospodarstw rolnych, podczas gdy dwa lata przed akcesją o swoim gospodarstwie dobrze mówiła mniej niż jedna piąta rolników, a trzy lata wcześniej – zaledwie co dziesiąty. Wyraźne przyspieszenie zmian nastąpiło między rokiem 2002 i 2007. Widoczny jest także wyraźny spadek (co najmniej o połowę) liczby gospodarstw rolnych ocenianych przez ich właścicieli jako złe i bardzo złe (z 36% w 1999 roku do 14% – w 2007).

Najbardziej jednak zastanawiające jest to, że w zasadzie nie zmienia się liczba gospodarstw określanych przez właścicieli jako „takie sobie”, w roku 1999 było ich 52%, a w 2007 – 56%. To gospodarstwa, z których trudno utrzymać rodzinę, ale dla użytkowników są wciąż najważniejszym, chociaż niewystarczającym źródłem utrzymania. Ten problem jest na wsi zjawiskiem trwałym, wciąż widocznym, czego dobrą egzemplifikacją jest odpowiedź na pytanie o możliwość utrzymania rodziny z gospodarstwa rolnego: *Niektórym rodzinom trudno uzyskać z gospodarstwa dochody pozwalające się utrzymać. Czy Pana(i) rodzina*

do takich należy? W 1999 roku twierdząco na to pytanie odpowiedziało 75,0% badanych, w 2002 roku – 64,5%, a w 2007 – 56,0%.

Jak widać, wolno, ale systematycznie spada liczba wiejskich gospodarstw domowych „skazanych” na rolnictwo. Integracja z UE nie spowodowała radykalnego przyspieszenia tego procesu, jednak zmiana jest wyraźna. Już tylko niewiele ponad połowa gospodarstw rolnych „przechowuje” na wsi biedę i bezrobocie.

Tabela 8. Strategie radzenia sobie z niedochodowym gospodarstwem

Co zamierza Pan(i) zrobić w tej sytuacji? [tj. gdy gospodarstwo nie pozwala na utrzymanie rodziny] (wybór nie więcej niż dwu odpowiedzi)	1999	2002	2007
	w procentach		
Nic nie planuję, spróbuję przetrwać ten trudny okres	60,0	37,0	56,0
Zwiększyć efektywność gospodarstwa (obniżyć koszty, zmiana produkcji, zbytu, wejście w skład grupy producenckiej etc.)	16,0	36,1	19,0
Dokupić lub dzierżawić ziemię			4,0
Poszukać dochodów poza gospodarstwem (dodatkowa praca, własna firma)	40,0	56,0	25,0
Odejść z rolnictwa (sprzedać, wydźwierzawić ziemię, opuścić wieś – łącznie)	13,0	9,0	11,0
Nastawić się na agroturystykę	3,0	3,0	4,0
Trudno powiedzieć	0,3	3,0	23,5
Liczebność próby	324	271	3387

Dane: ISP/CBOS 1999, ISP/CBOS 2002, CBOS 2007

W latach 1999–2007 strategie radzenia sobie z gospodarstwem nieprzynoszącym dochodów podlegały pewnym wahaniom (tabela 8). W 2002 roku rolnicy mieli najwyraźniej większe niż w latach 1999 i 2007 nadzieje na zmianę, w tym zarówno na modernizację swoich gospodarstw, jak i na perspektywę odejścia z rolnictwa. To był rok oczekiwania na bliskie korzyści z integracji, więc tylko 37% rolników zamierzało biernie przeczekać trudny okres. Zarówno wcześniej (1999), jak i trzy lata po akcesji (2007) taki wariant zachowania wybierała ponad połowa rolników. Można odnieść wrażenie, że wejście w obszar unijnej polityki rolnej uświadomiło wielu rolnikom nierealność modernizacji gospodarstw o niskiej wartości ekonomicznej.

Co piąty rolnik planuje zwiększyć efektywność swojego gospodarstwa, co trzeci zamierza poszukać dochodów poza gospodarstwem (także w agroturystyce), a co dziewiąty całkowicie zrezygnować z rolnictwa. W 2007 roku spora grupa rolników (23,5%) nie wiedziała, jak odpowiedzieć na pytanie. Wydaje się, że wielość programów unijnego wsparcia, sytuacja na rynku pracy, możliwości migracyjne itp. skłaniają do rozważań nad wyborem najlepszej strategii radzenia sobie z trudnościami. Wybory strategii związane są

z wielkością gospodarstwa: w 2007 roku 62% rolników prowadzących najmniejsze gospodarstwa (1–2 ha) wybrało „przeczekanie”, tymczasem wśród właścicieli gospodarstw największych (powyżej 11 ha) bierną postawę przyjęło 40% badanych.

Strategie rezygnacji z rolnictwa cieszyły się największą popularnością w 1999 roku – zamiar sprzedaży ziemi deklarowało wówczas 28,0% rolników. W 2007 roku takie plany miała o połowę mniejsza grupa (14%), podobnie w 2002 roku – 12,0%.

W 2007 roku w odpowiedzi na inne pytanie, czy mając możliwość zmiany zawodu rolnik zdecydowałby się na rezygnację z działalności rolniczej, deklarację „zdecydowanie tak” złożyło 22% badanych właścicieli ziemi, a „raczej tak” – 20,0%. Innymi słowy, pytanie wyłącznie o zamiar sprzedaży ziemi jest dla rolników nieco iluzoryczne. Prawdziwe decyzje zapadają wówczas, gdy istnieje realna możliwość znalezienia alternatywnego źródła utrzymania, a jeśli jej nie ma, trwanie w rolnictwie to raczej konieczność niż wybór. Zdecydowaną deklarację kontynuowania zawodu rolnika złożyła w 2007 roku ponad połowa właścicieli gospodarstw rolnych (54%).

Znalezienie odpowiedzi na pytanie, co w największym stopniu wpływa na decyzję rolników o zmianie zawodu lub trwaniu w nim, przynoszą ich deklaracje o poczuciu związku z zawodem, gospodarstwem i miejscem zamieszkania, czyli wsią (tabela 9).

Tabela 9. Siła związku rolników z rolnictwem, gospodarstwem i własną wsią

Poziom identyfikacji i siła związku	Z zawodem rolnika	Z gospodarstwem rolnym	Z własną wsią
	w procentach		
Czuję bardzo silny związek i utożsamiam się	17,0	26,0	29,0
Czuję silny związek	35,0	41,0	55,0
Czuję słaby związek	26,0	16,0	14,0
W ogóle nie czuję związku i zupełnie nie utożsamiam się	22,0	17,0	2,0
Liczebność ogółem	6130	6167	6193

Dane: CBOS 2007

Okazuje się, że rolnikom najłatwiej byłoby zrezygnować z zawodu, mimo że 52% co najmniej silnie się z nim identyfikuje. Znacznie trudniej byłoby im odejść z gospodarstwa – 67% czuje z nim przynajmniej silny związek. Nic dziwnego, gospodarstwo rolne to dla rolnika coś więcej niż zawód i warsztat pracy, to także rodzinna własność, tradycja, miejsce w kulturowo zdefiniowanej, regionalnej przestrzeni społecznej oraz źródło niezależności i autonomii.

Jednak najsilniejsze związki łączą rolników z własną wsią, deklaruje je zdecydowana większość badanych właścicieli użytków rolnych (84%). Co ciekawe, rolnicy mają poczucie związku i identyfikacji także z Europą i to na poziomie wyższym niż z własnym zawodem. Silny i bardzo silny związek z Europą deklaruje 65% rolników (w tym 17,0% bardzo silny), a słaby – 29,0%. Jedynie 7% rolników w ogóle nie czuje związku z Europą.

Można przyjąć, że tożsamość rolników zbudowana jest przede wszystkim na sile związku ze wspólnotą lokalną – wsią, następnie na przywiązaniu do gospodarstwa rolnego i, co interesujące, do Europy, a w nieco mniejszym stopniu na identyfikacji z zawodem.

POLITYKA ROLNA UE W GOSPODARSTWACH ROLNYCH POLSKICH ROLNIKÓW

Europę na polskiej wsi symbolizuje przede wszystkim Wspólna Polityka Rolna, a dokładniej tzw. uproszczony system płatności bezpośrednich „do hektara” (wraz z płatnościami uzupełniającymi, np. ONW) oraz PROW i SPO „rolny” z lat 2004–2006. Obecnie wdrażana jest (2007–2013) nowa, rozbudowana wersja PROW⁴.

Według wyników sondażu z 2007 roku, 77% właścicieli gospodarstw rolnych o powierzchni 1 ha i więcej złożyło wnioski i otrzymało należne płatności bezpośrednie. Wydaje się interesujące, że pozostali, a więc prawie co czwarty właściciel ziemi zrezygnował z rejestracji w systemie IACS⁵ i z wystąpienia o płatności. Po czterech latach sprawnego działania systemu można przyjąć, że taka decyzja rolnika ma charakter świadomy i nie wynika z nadmiaru barier i trudności. Właściciele tych gospodarstw zapewne uznali, że rolnictwo nie jest i nie będzie głównym, a przynajmniej znaczącym źródłem utrzymania ich rodziny.

W sondażu sprawdzano też zasięg innych działań i programów skierowanych do rolników i mieszkańców wsi. Na pytanie, czy respondent ubiegał się o środki z PROW i SPO, co piąty rolnik (19,0%) odpowiedział twierdząco. Oznacza to, że znaczna grupa rolników podjęła różnorodne działania zmierzające bądź do modernizacji gospodarstwa, bądź do dywersyfikacji źródeł dochodów lub skorzystania z pakietów rolno-środowiskowych, możliwości zalesień czy też wcześniejszego przejścia na tzw. rentę strukturalną. Wśród tych,

⁴ W latach 2004–2007: PROW – Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich, SPO „rolny”- Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich” . Począwszy od 2007 roku PROW – Program Rozwoju Obszarów Wiejskich.

⁵ IACS, czyli Zintegrowany System Zarządzania i Kontroli gospodarstw rolnych i inwentarza, będący podstawowym narzędziem wdrażania płatności bezpośrednich.

którzy ubiegali się o środki z PROW i SPO, aż 85% uzyskało pozytywną decyzję i otrzymało wsparcie, dalsze 6% w momencie realizacji badania czekało na decyzję, a tylko 8% spotkało się z odmową. To ważna informacja – jedna piąta rolników skutecznie ubiegała się o dodatkowe środki z unijnych, rolnych programów wsparcia.

EKONOMICZNE I POZAEKONOMICZNE ŹRÓDŁA POPRAWY NASTROJÓW POLSKICH ROLNIKÓW

Wyraźna poprawa objęła oceny własnej sytuacji, poziom zadowolenia, własne i rodzinne perspektywy oraz nastroje rolników. Co ciekawe, jest ona większa niż realne polepszenie ich sytuacji ekonomicznej.

Zacznijmy od widocznej poprawy struktury wykształcenia polskich rolników. W 2007 roku wykształcenie wyższe (łącznie z policealnym i licencjatem) miało 12% właścicieli ziemi powyżej 1 ha, wykształcenie średnie – 27%, a zasadnicze zawodowe i niepełne średnie – 37%. Od roku 2002 trzykrotnie wzrosła liczba rolników z wykształceniem wyższym i policealnym (wówczas było ich tylko 4,0%). Nie wydaje się jednak, by ten przyrost był wynikiem ukończenia studiów przez rolników prowadzących gospodarstwa rolne, lecz raczej sygnałem zmian polegających na przepływie ziemi użytkowanej rolniczo z rąk rolników do rąk wiejskich dobrze wykształconych elit (a może przenosin elit miejskich na wieś). Wskazuje na to znacznie mniejszy przyrost liczby rolników z wykształceniem średnim (z 24% w roku 2002 do 27% – w 2007). Podobnie stabilna jest liczba rolników z wykształceniem zasadniczym zawodowym – 40% w 2002 roku i 37% w 2007. Tak więc poprawa nastrojów niekoniecznie wiąże się z wyraźnym wzrostem poziomu wykształcenia. Widoczny jest również wzrost aspiracji edukacyjnych rodzin rolniczych. Okazuje się, że 64% właścicieli użytków rolnych chciałoby, żeby ich dzieci zdobyły wyższe wykształcenie na poziomie magisterskim, a kolejne 8% zadowoliliby się licencjatem lub dyplomem inżyniera.

To napięcie między obecną sytuacją a nadzieją na poprawę widać także w odpowiedziach na pytania o poziom zadowolenia zarówno ze swoich dochodów, jak i perspektyw na najbliższą przyszłość. W latach 1999 i 2002 pytanie brzmiało nieco inaczej; respondenci oceniali, jak żyje się ich rodzinom: dobrze – odpowiedziało 8,0% (1999) i 10,0% (2002) rolników, a źle – 37% (1999) i 35,0% (2002). W 2007 roku (tabela 10) rolników zadowolonych z własnych dochodów było dwukrotnie więcej niż pięć lat wcześniej, ale wyraźnie niezadowolonych także więcej (o 10 punktów procentowych).

Tabela 10. Poziom zadowolenia właścicieli użytków rolnych z własnych dochodów

Grupy społeczno-zawodowe posiadające użytki rolne o powierzchni powyżej 1 ha	Poziom zadowolenia z własnych dochodów			Liczba osób
	bardzo i raczej zadowolony(a)	średnio zadowolony(a)	raczej i bardzo niezadowolony(a)	
	w procentach			
Posiadający ziemię powyżej 1 ha (ogółem)	23,0	30,0	47,0	5934
Robotnicy wykwalifikowani	30,0	41,0	29,0	453
Pracownicy administracyjno-biurowi	25,0	43,0	32,0	384
Rolnicy	21,0	34,0	45,0	1845
Emeryci	20,0	24,0	56,0	849
Bezrobotni	11,0	12,0	76,0	332

Dane: CBOS 2007

Właściciele ziemi identyfikujący się z zawodem rolnika (co zwykle oznacza wyłącznie rolnicze dochody) nie należą do najbardziej zadowolonych ze swojej sytuacji materialnej – zarówno robotnicy wykwalifikowani, jak i pracownicy administracyjno-biurowi lepiej oceniają swoją sytuację ekonomiczną. Poziom zadowolenia rolników i emerytów z własnych dochodów jest zbliżony. Najgorzej swoją sytuację oceniają bezrobotni. We wszystkich grupach zadowolenie z własnych perspektyw jest większe niż zadowolenie z dochodów (tabela 11).

Tabela 11. Poziom zadowolenia właścicieli użytków rolnych ze swoich perspektyw

Grupy społeczno-zawodowe posiadające użytki rolne o powierzchni powyżej 1 ha	Poziom zadowolenia ze swoich perspektyw			Liczba osób
	bardzo i raczej zadowolony(a)	średnio zadowolony(a)	raczej i bardzo niezadowolony(a)	
	w procentach			
Posiadający ziemię powyżej 1 ha (ogółem)	42,0	39,0	19,0	6048
Robotnicy wykwalifikowani	45,0	44,0	11,0	450
Pracownicy administracyjno-biurowi	63,0	30,0	8,0	230
Rolnicy	35,0	42,0	22,0	1814
Emeryci	22,0	45,0	33,0	827
Bezrobotni	31,0	42,0	27,0	365

Dane: CBOS 2007

O ile w kwestii dochodów niezadowolenie rolników dominowało nad ich zadowoleniem, o tyle w postrzeganiu przyszłości zadowolenie ma wyraźną przewagę. Optymistami, chociaż w mniejszym stopniu, są też bezrobotni, ale już nie emeryci. Jednak optymizm i wiara w dobre perspektywy są w przypadku mieszkających na wsi i posiadających gospodarstwa rolne robotników i pracowników administracyjno-biurowych znacznie większe, podobnie jak wszystkich innych właścicieli ziemi dorabiających poza rolnictwem (kadra kierownicza, specjaliści, nauczyciele itp.). Najwyraźniej łączenie pracy w gospodarstwie

rolnym z zatrudnieniem poza rolnictwem bardziej sprzyja optymizmowi niż wyłączna praca na roli, chyba że gospodarstwo rolne jest duże (ponad 11 ha).

W latach 1999 i 2002 pytano rolników o to, jak będzie się żyło ich rodzinom za 4–5 lat. W 1999 roku odpowiedź „lepiej niż obecnie” wybrało 11% rolników (w 2002 – 10%), a „gorzej niż obecnie” – 39% (w 2002 – 43%). Perspektywa bliskiej integracji wywoływała głównie obawy o przyszłość, dzisiaj zaś członkostwo Polski w UE budzi raczej nadzieje i optymizm. Rolnicy postrzegają przyszłość swoich rodzin optymistycznie, podobnie jak inni posiadacze użytków rolnych (tabela 12), łącznie z emerytami i bezrobotnymi.

Tabela 12. Przyszłość rodziny w opinii właścicieli użytków rolnych

Grupy społeczno-zawodowe posiadające użytki rolne o powierzchni powyżej 1 ha	W jakim kierunku zmierza sytuacja Pana(i) rodziny?			Liczba osób
	Zdecydowanie w dobrym i raczej w dobrym	Ani w dobrym, ani w złym	Zdecydowanie w złym i raczej w złym	
	w procentach			
Posiadający ziemię powyżej 1 ha (ogółem)	64,0	27,0	9,0	6195
Robotnicy wykwalifikowani	66,0	26,0	7,0	459
Pracownicy administracyjno-biurowi	79,0	18,0	3,0	238
Rolnicy	58,0	30,0	12,0	1868
Emeryci	53,0	33,0	14,0	852
Bezrobotni	66,0	24,0	10,0	366

Dane: CBOS 2007

Optymizmem wyróżnia się zdecydowana większość właścicieli gospodarstw rolnych „dorabiających” w urzędach, biurach, firmach i w zawodach wymagających wysokich kwalifikacji oraz rolników – bezrobotnych (!?), w nieco mniejszym stopniu cechuje on również rolników pracujących wyłącznie w gospodarstwie (58,0%) i dorabiających w rolnictwie emerytów (53%). Przyszłość postrzegana jest lepiej, gdy dotyczy rodziny, a nieco gorzej – gdy respondenci oceniają własne perspektywy. Ten „rodzinny” optymizm jest równie częsty wśród mieszkańców wsi (62%), jak i wśród ogółu Polaków (62,0%).

Można odnieść wrażenie, że pozytywne zmiany wśród polskich rolników w czwartym roku po akcesji w większym stopniu dotyczą stanu nastrojów, optymizmu i nadziei na przyszłość niż wyraźnej poprawy sytuacji ekonomicznej. Widoczny jest wzrost, a dokładniej

polaryzacja dochodów rolniczych – zmniejszył się bowiem obszar największej biedy, ale największa poprawa dotyczy grupy zwanej dawniej „dwuzawodowcami”. Dzisiaj złożona jest ona z mieszkańców wsi pracujących w gospodarstwie rolnym i jednocześnie w wiejskich instytucjach, firmach i zakładach pracy. Wyraźnie poprawiła się także sytuacja właścicieli największych gospodarstw rolnych. Lepsza sytuacja ekonomiczna większości gospodarstw rolnych jest faktem, ale poprawa sytuacji innych grup społeczno-zawodowych sprawiła, że rolnicy nie awansowali na wyższe pozycje w strukturze dochodów mieszkańców wsi. Nadal są na trzeciej–czwartej pozycji od końca, wyżej niż bezrobotni, emeryci i – to nowość – robotnicy niewykwalifikowani.

Opracowała

Barbara FEDYSZAK–RADZIEJOWSKA